

B I B L I O T H E C A
SCRIPTORVM GRAECORVM ET ROMANORVM
T E V B N E R I A N A

1220

M. TVLLI CICERONIS
SCRIPTA QVAE MANSERVNT OMNIA

FASC. 44
TVSCVLANAE DISPVTATIONES

RECOGNOVIT

M. POHLENZ

EDITIO STEREOTYPA
EDITIONIS PRIORIS
(MCMXVIII)

BEROLINI ET NOVI EBORACI
WALTER DE GRUYTER MMVIII

☉ Gedruckt auf säurefreiem Papier,
das die US-ANSI-Norm über Haltbarkeit erfüllt.

ISBN 978-3-598-71220-3

Bibliografische Information der Deutschen Nationalbibliothek

Die Deutsche Nationalbibliothek verzeichnet diese Publikation in
der Deutschen Nationalbibliografie; detaillierte bibliografische Daten
sind im Internet über <http://dnb.d-nb.de> abrufbar.

© Copyright 2008 by Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, D-10785 Berlin

Dieses Werk einschließlich aller seiner Teile ist urheberrechtlich geschützt. Jede Verwertung außerhalb der engen Grenzen des Urheberrechtsgesetzes ist ohne Zustimmung des Verlages unzulässig und strafbar. Das gilt insbesondere für Vervielfältigungen, Übersetzungen, Mikroverfilmungen und die Einspeicherung und Verarbeitung in elektronischen Systemen.

Printed in Germany

Druck und Bindung: AZ Druck und Datentechnik GmbH, Kempten

PRAEFATIO

Tusculanas disputationes a se confectas editasque esse Cicero ipse div. 2, 2 testatur. Ibi enim postquam quinque libros de finibus a se conscriptos esse commemoravit, sic pergit: *Totidem subsequuti libri Tusculanarum disputationum res ad beate vivendum maxime necessarias aperuerunt. primus enim est de contemnenda morte, secundus de tolerando dolore, de aegritudine lenienda tertius, quartus de reliquis animi perturbationibus, quintus eum locum complexus est, qui totam philosophiam maxime illustrat; docet enim ad beate vivendum virtutem se ipsa esse contentam. quibus rebus editis tres libri perfecti sunt de natura deorum eqs.* atque consilium quidem certe primae disputationis condendae eum a. 45 iam ante mensem Quintilem, quo libri de finibus Bruto missi sunt (Schiche praef. XII), cepisse apparet, si quidem iam in epistula a. d. IV. Kal. Iun. anni 45 Attico data (13, 32, 2 cf. 31, 2 33, 2) ab eo petit ut Dicaearchi libros περὶ ψυχῆς sibi mittat, quibus sine dubio in disputatione de immortalitate animae uti volebat (p. 228, 2 256, 23). quo vero tempore opus ad umbilicum adduxerit, non constat. nam quod ineunte mense Sextili ab Attico libros petit ad quaestiones de natura deorum pertinentes (13, 39, 2), inde minime concludere licet Tusculanas disputationes iam tum absolutas fuisse. perfectos enim libros de natura deorum esse Tusculanis disputationibus editis cum div. 2, 2 non sine certo consilio dicere videatur¹⁾, ultro eo deducimur ut coeptos eos iam antea esse putemus, neque quicquam impedit quominus

1) Hoc neglexit Schiche qui in prima editione et in annalibus qui dicuntur Jahresb. d. phil. Vereins zu Berlin XXIV p. 237 sqq. Tusc. disputationes ante Sextilem a. 45 compositas esse statuit. — quam incertum sit argumentum ex epistula illa petatum, etiam inde apparet quod eodem modo ex ep. 13, 8 qua ab Attico Παναιτίου περὶ προνοίας petit concludere liceret iam ineunte Iunio Tusculanas conscriptas fuisse.

Ciceronem in utroque opere condendo simul occupatum fuisse statuamus.¹⁾ etsi autem mutationum rei publicae Caesaris morte factarum nusquam in Tusculanis ratio habetur, tamen casui tribui vix potest quod a. d. XV. Kal. Iun. a. 44 demum Cicero Attico scribit (15, 2, 4): '*quod prima disputatio Tusculana te confirmat, sane gaudeo*' paucisque diebus post (a. d. IX. Kal. Iun. epist. 15, 4, 2. 3) Atticum Tusculanas disputationes saepe usurpare commemorat. cum igitur tum demum Atticus eas cum otio ac studio legisse videatur, vix errabimus si non fere ante initium a. 44 eas absolutas esse concludemus.

Tusculanas disputationes cum et locis modo allatis (div. 2, 2 Att. 15, 2, 4; 4, 2. 3) et Tusc. V, 1 fat. 4 opus suum constanter nomet, dubium esse non potest quin sic illud inscribere voluerit. itaque brevitatis tantum studio tribuendum est quod veteres auctores in afferendis his libris plerumque verbum 'disputationes' omittunt,²⁾ licet etiam archetypum X e quo codices nostri fluxerunt ad eorum consuetudinem inscriptum fuerit. recte vero corrector Vaticani qui nobis alterius memoriae testis est uno saltem loco illud verbum addidit (v. infra p. XIV)³⁾.

Non autem Attico amico soli sed eruditissimo cuique Romanorum hi libri placuisse videntur. nam ut non dicam Valerium Maximum multa ex iis exempla hausisse⁴⁾ Horatium Senecam Quintilianum Iuvenalem, fortasse etiam Ovidium et Tacitum eos legisse etiam nunc cognoscimus.⁴⁾ proximis

1) Immo hoc suadet locus Tusculanarum (1, 28. 9) cum nat. deor. 2, 62 1, 119 comparatus cf. Comm. ad I, 28. 9 atque eiusdem pag. 24.

2) Plenam tamen inscriptionem exhibent Lact. Inst. 3, 13, 14 (qui tribus aliis locis 'disputationes' omittit), Hieronymus adv. Pelag. 1, Boethius in Cic. top. 372, 30.

3) Thormeyer, De Valerio Maximo et Cicerone, Göttingae 1902 p. 68 sqq.

4) Ex Horati carminibus cf. sat. 2, 3, 217 cum p. 322, 6, carm. 3, 1, 17 cum p. 431, 28 sqq. reliqua incerta nimisque audacter Zieliński, Cic. im Wand. d. Jahrh. p. 306. — de Quintiliano cf. adn. p. 219, 6. — Seneca cum Marciam consolaturus esset, Tusculanas adlit. qua de re, etsi et pervulgatae ex parte sententiae sunt neque Seneca inter imitatorum servum pecus censendus est, non dubitabis, si haec comparaveris: Sen. 19, 3 ~ Tusc. 1, 111; 19, 4. 5 ~ 1, 10-13; 20, 4. 5 ~ 1, 86. 84 (etiam 26, 2 ~ 1, 85); 21, 1. 3. 7 ~ 1, 94; 23, 2 ~ 1, 74; 24, 5 ~ 1, 42. 43; 7, 1 ~ 3, 83 in.; 12, 5 ~ 3, 60; 13, 1 ~ 3, 63. — Iuven. 10, 258. 265. 283 ~ Tusc. I, 85. 6. — remedia amoris quae Tusc. p. 398, 26 sqq. legimus Ovidium memoria te-

saeculis inprimis ab iis lectitati sunt qui ad Graecos philosophiae fontes ascendere non poterant aut nolebant. Christianis igitur velut Lactantio et Augustino haud pauca testimonia debentur. grammaticos vero, etsi multos locos propter sermonis proprietates afferunt, neque commentariis Tusculanas instruxisse neque operam dedisse ut verba Ciceronis fideliter traderentur consentaneum est. non tamen defuisse qui s. fere VI ea non tantum legeret distingueret emendaret sed compluribus exemplaribus usus secundum suum iudicium constitueret mox videbimus.

Proximis duobus saeculis cum omnes libri Ciceronis ad philosophiam spectantes magis magisque oblivione obruti essent, mirum non est quod initio saeculi IX in maximis bibliothecis nullum Tusculanarum exemplar extabat (cf. Beckeri Cat. bibl. ant. 1—24, Schwenke, Philol. Suppl. V p. 403). sed tum homines vere humani veterum scriptorum opera conquirere ac legere coeperunt. atque Tusculanas quidem iam Einhart legisse videtur¹⁾, aperte imitatus est Paschasius Radbertus (cf. ad 1, 1), describendas sibi curavit Servatus Lupus veterum librorum indagator curiosissimus²⁾, inter multos alios Ciceronis libros excerpsit vir non magni ingenii sed multae lectionis Hadoardus presbyter, cuius excerpta amplissima, quae codicis instar nobis sunt, e codice Vaticano Reg. Suec. 1762 s. IX (H) Paulus Schwenke Narducci copiis usus in Philol. Suppl. V edidit.³⁾

Eadem fere aetate quattuor codices exarati sunt qui nunc quoque extant:

- G Cod. bibl. Guelferbytanæ Gudianus 294, post Halmium (in ed. altera Turicensi) a Mauricio Seyffert in editione sua

nuisse, cum suum *θεραπευτικὸν* componeret, in Progr. Gott. 1913 p. 20⁵ conieci (cf. etiam Ovidi v. 119 sqq. cum p. 356, 5 sqq.), Tacito Agricolae cap. 46 scribenti Tusc. 1, 34-7 obversata esse Reltzenstein, Nachr. d. Gött. Ges. 1914 p. 190 statuit.

1) In praefatione vitae Caroli Tusc. p. 220, 1 sqq. adfert. quem locum num ipsius lectioni debeat, Schwenke sane dubitat.

2) Ep. 8 ad Adalgardum: *neque utrum liber Tusculanarum nobis esset scriptus . . expressisti*. sententiam tamen quam in epist. 1 ex p. 218, 29 adfert Augustino debet.

3) Quae modo scripsi, magna ex parte e programme Göttingensi a. 1909 ('Progr.') transtuli quo de Ciceronis Tusculanis disputationibus inprimisque de codicibus fusiis disputavi. erravisse Ricardum Mollweide, cum Stud. Vind. XXXIII sq. Hadoardum non s. IX sed V illa excerpta confecisse contenderet, vel ea declarant quae mox de cognatione codicis H cum reliquis libris exponam.

diligentissime descriptus et collatus, a me ipso gravioribus locis Gottingae denuo inspectus.

cod. membr. s. X ut videtur, 18:14,8 cm.; 136 foliis 20 versuum solas Tusculanas continet.

praeter ipsum librarium codicem emendavit corrector G², qui ut a librario diversus est (qua de re Sey. iniuria dubitavit), ita eiusdem aetatis fuit eodemque exemplari usus est. id quod cum multis locis tum p. 368, 14 apparet. ibi enim in fol. 82^v verba '*laetitia-videatur*' in contextu propter homoioteleuton omissa sunt. in inferiore autem margine et haec verba et lemmata *Laetitia* *Metus* addita sunt, ita tamen

ut lemmata a manu 1, ipsa verba a G² scripta sint, qui etiam omittendi signum in contextu verborum posuit. iam igitur in archetypo e quo G descriptus est verba illa in margine extitisse videntur; cum autem nescio quo casu factum esset, ut librarius ipse lemmata tantum describeret, G² ex eodem libro verba omissa transtulit.¹⁾ alio codice G³ usus non est neque suo arbitrio verba mutavit.

K Cameracensis (bibl. comunale de Cambrai, Omont Cat. des dép. XVII n. 943) 842, a Conrado Roßbach primo in Phil. LXIII p. 94 101 descriptus, qui etiam benigno animo ut collatione sua uteretur permisit, cum ipse a. 1911 Gottingae codicem conferrem.

cod. membr. s. IX, 22:19,3 cm., 48 fol. 34 versuum. continet Tusculanas solas. scriptus est a compluribus scribis ita inter se alternantibus ut nonnumquam alter alterum in medio versu excipiat. is solus qui post *amores* p. 397, 17 pergit paulo plus quam 3 versus in fine fol. 36^v vacuos reliquit. prima pagina cum madore corrupta esset, litterae postea ab alio homine restitutae sunt.

librarii omnes nonnulla menda sustulerunt (K¹). praeterea codex a duobus viris tractatus est, K^c (ap. Roßbachium K²), qui per totum librum haud pauca correxit supplevit, et K² (Roßb. K³), qui usque ad 4, 38 persaepe compendia librariorum solvit (velut ^{oc} supra h, ^{hl} supra m, ⁱ autem supra w scripsit), explicandi causa verba inter lineas vel in margine addidit (velut 252, 2 *annalium* supra *fastorum*, 260, 11 *ciceronis sunt verba* supra *domesticis*, 261, 28 *adverbium* supra *prudenterius*, 362, 23 *nornis* supra *fidelibusque*!), sed ipse quoque haud pauca mutavit et supplevit. K^c Roß-

1) p. 355, 21 *satis*, quod G¹ omiserat, ipse in mg., G² suo loco addidit. 397, 8 *haec exp.*¹, *est*, quod reliqui omnes habent, superscripsit m. 2.

bachio s. XI, K² s. XII fuisse videtur; at Guilelmus Meyer collega nuper morte nobis ereptus, qui qua erat humanitate a me rogatus correctorum manus examinavit, quominus K^c librariorum aequalem fuisse et ad eorum exemplar librum correxisse credamus — id quod lectionum natura suadet — nihil ob stare statuit, alterum correctorem K², qui alio codice usus est, uno tantum duobusve saeculis recentiorem fuisse censuit.¹⁾

- R Parisinus Regius 6332, iam anno 1623 ab anonymo quodam adhibitus, cuius collatio in bibliothecam universitatis Haunianae pervenit (Tregder in ed. p. VI), postea inprimis ab Halmio collatus. nuper codicem a me rogatus Iohannes Stroux examinavit et 2, 20-23 5, 1-65 contulit; reliqua secundum photographia ipse a Theodoro Francksen phil. stud. adiutus denuo excussi.

cod. membr. s. IX, binas columnas 28 versuum in pagina exhibens, fol. 1—75^v Tusculanas disp., tum usque ad fol. 88^v Catonem maiorem (desinit tamen in verbis § 78 *quin ex*; cf. Simbeckii praef.) continens. Chatelain Pal. des cl. Lat. 44, 1.

de correcturis Stroux haec: „Ich glaube, daß man die Korrekturen a) in die der ersten Hand selber, b) in die eines gleichzeitigen Korrektors zu zerlegen hat (R^c), zu denen c) seltener und mehr partiellweise eine jüngere Hand tritt (R²). Daneben gibt es überall gelegentlich eine neue Hand, die ein Scholion schreibt oder auch verbessert.“ quae photographis confirmantur, etsi singulae manus hic nonnumquam distingui non possunt. ne in codice quidem ipso hoc semper fieri posse Stroux affirmat. R^c alio codice praeter exemplar ipsum usus esse non videtur²⁾, eruditione autem etsi non plane carebat, siquidem in rebus ad rectam verborum scribendorum rationem pertinentibus nonnumquam suo iudicio usus est (qua de re postea), tamen perraro verba tradita suo arbitratu mutavit velut 344, 19. R² iam ex memoria interpolata hausit.

- V Vaticanus lat. 3246 olim ex libris Antonii Beccadelli qui Panormita vocari solet, tum Fulvii Orsini (Nolhac la bibl. de Fulvio Orsini Paris 1887 p. 222). proximis saeculis iniuria neglectus ab Eduardo Stroebel feliciter in lucem

1) Velut in fol. 3 (p. 231, 4) K^c aperta litterae *a* forma utitur, K² saepe *y* ita scribit ut hasta inferior non infra versum ducatur. certe K² post K^c fuit; velut p. 317, 3 K¹ scr. *arelius* (pro *ars eius*), K^c *arselius*; quod cum non satis dilucidum esset, K² ss. *ei*;

2) Mirum tamen est quod 329, 4 *invent*a delet quod a Nonii libris abest.

protractus et in Philol. IL p. 49-64 diligenter descriptus est. qui mihi etiam liberaliter collationem suam diligentissimam adhibendam misit. praeterea codicem in usum meum duo viri Itali, Magnanelli (I. I. II) et Buzzi (inprimis III-V) contulerunt.

codex membr. s. IX, 28:21,5 cm., binas columnas 27 versuum in pag. exhibens 97 foliis solas Tusculanas continet. foliorum 96 et 97 cum et margines laesae essent et multae litterae evanuiscent, s. XV haec pars (inde a p. 453,13 *aegritudinisque*) ex alio codice, qui nullius pretii erat, denuo descripta est (*V^b*).

praeter librarium duos veteres correctores codicem emendasse, praeterea etiam recentiores velut Panormitam ipsum nonnulla mutasse statim Stroebel vidit. Magnanelli autem haec scribit: 'Difficillimum profecto est manus codicis Vat. 3246 accurate distinguere; sed correctorum praeterquam quod librarius ipse semet nonnumquam correxit, tres manus discerni possunt, quas *V^cV²V³* vocavi. scribas *V^c* et *V³* aetate librario ipsi aequales aut paulo recentiores fuisse litterarum formae docent (*V²* subsecutum esse non uno loco apparet)¹⁾ suntque non pauci loci ubi utrum *V¹* ipse an de duobus correctoribus alter correctionem fecerit discerni non possit; sed gravius est quod alter ab altero persaepe dinosci nequit. atramenti color et formae litterarum non semper sufficiunt ad comparandum et distinguendum. . . . tertium correctorem longe recentiorem (s. XV) *V³* vocavi, sed et de hac manu nonnumquam dubitavi utrum una an plures discernendae essent.' atque hae quidem recentes correcturae quae sane a compluribus hominibus factae esse videntur — Buzzi praeter Panormitae manum *V³* tres fere alias discernit (*V^{reo}*) — facile a reliquis remouentur. cui vero veteres debeantur, haud raro Stroebel Magnanelli Buzzi inter se discrepant; inprimis Buzzi multas correcturas quas Stroebel correctori *V^c* tribuit, ab ipso librario factas esse statuit. nec tamen haec res tanti momenti est quanti videtur. secundum enim naturam correcturarum dubitari vix potest quin ex eodem fonte *V^c* et *V²* hauserint eundemque iam librarius adire potuerit (cf. Progr. p. 29 et quae infra exponam). scilicet primo illae correcturae in margine exemplaris e quo *V* descriptus est adnotatae esse videntur; unde postquam iam *V¹* nonnulla excerptis, duo homines eiusdem fortasse monasterii qui codicem retractandum susceperant, reliqua transtulerunt. cui opinioni favere videtur quod in fine codicis sub librarii subscriptio-

1) qua de re tamen dubito.

nem M. TVLLI CICERONIS TVSCVLANRVN LIĒ. V EXPLICIT FELICITER a V² scriptum est non CONTVLI, quae sollemnis in ea re formula est (cf. impr. Reifferscheid Ind. Vrat. 1872/3) sed CONTVLIMVS, sicut in codice Heilsbronniano s. XII (Wattenbach, Schriftwesen d. Mitt.³ p. 279) legimus: *hunc librum contulerunt . . . Lupus et Gerulfus* atque etiam in Fredegari cod. Mettensi s. IX subscriptio *contulimus ut potuimus voluntariae* communem operam indicare videtur cum sequatur: *ora pro scriptoris.*¹⁾

Hos quattuor codices necnon Hadoardi exemplar ex eodem archetypo non nimis antiquo fluxisse declarant sescenta menda communia. plura etiam docet externa librorum species. qua de re ut iudices, primam codicis V paginam inspicere, cuius effigiem in p. X reddendam curavi. plane eadem autem scribendi ratione Regii librarius usus est. nam ut taceam in minutis saepe eum cum V consentire²⁾, ipse quoque non continua scriptura utitur sed Ciceronis verba secundum sensum in particulas distribuit isdemque locis novae particulae initium nova linea maioreque littera³⁾ significat; discrepat tantum eo quod iis locis, ubi in V nova linea incipit maior vero littera non adhibetur⁴⁾, puncto tantum verba distinguit, in eadem linea scribere pergit.⁵⁾ easdem

1) Subscriptio huius codicis fortasse ex exemplari translata est, cum Krusch, Neues Archiv d. Ges. f. ält. deutsche Gesch. VII p. 258 eam ab eodem librario qui totum codicem exaravit additam esse affirmet.

in gestis synodi Chalcedonensis a Rustico editis post primam cognitionem scriptum esse legimus (Sacr. conc. ampl. coll. VII p. 707 cf. Jahn, SB. d. sächs. Ges. 1851 p. 370): *finivimus emendantes et conferentes apud Kalchedonem. . . , Rusticus . . . contuli annotavi distinxi*, sed res nimis incerta.

2) Velut in utroque (necnon in G) saepe non modo praepositio isdem locis cum sequente verbo coalescit (*ex parte, a dea, ab illis al.*), sed etiam *et cum* similiaque coniuncta leguntur. etiam compendia eadem inveniuntur etsi non isdem locis.

alio exemplo eandem codicum necessitudinem Progr. p. 25 ostendi. in paragrapho I I nona enim non modo tota externa species eadem est, sed in utroque etiam codice *Ergo* et verbi *Malum* prima littera omissa sunt spatto rubricatori relicto.

3) quae in R semper, in V saepe extra versum scribitur.

4) post *continetur*, *posset*, *graecos*, *fides* (cf. etiam p. X³), *fuit* (atque sic etiam G excepto ultimo loco)

5) In primo enuntiato V post *aut omnino* externalis tantum rationibus (ut alibi quoque) commotus incidit, GR non incidunt, post *liberatus*, *probitas*, *superabat* GRV interpungunt, post *temporibus* et *meliora* GR.

M. TULLII · CICERONIS ·
TUSCULANARUM
INCIPIT LIBER
PRIMUS.¹⁾

Cum defensionum laboribus
senatorisque muneribus
aut omnino

aut magna ex parte essem ali
quando liberatus · & ulime bru
te te hortante maxime adea
studia quę retenta animo re
missa temporibus longo inter
vallo intermissa revocavi.

Etcum omnium artium quę ad
rectam vivendi viam pertinerent
ratio & disciplina studio sapientię
quę philosophia dicitur contine
re&ur.

hoc mihi latinis litteris inlus
trandum putavi.

a) libris Non quia philosophia gręcis & lit
teris & doctoribus percipi non poss&.
sed meum semp^{b)} iudicium fuit³⁾
omnia nostros aut invenisse pse
sapientius quam gręcos.
aut accepta ab illis fecisse me

liora quę quidem digna statuis
sent in quibus elaborarent.

Nam mores & instituta vitę
resque domesticas ac familiares.
nos profecto & melius tuemur
& lautius,

Rem vero publicam nō maiores
certe melioribus temperaver
& institutis & legibus.

quid loquar de militari in qua
cum virtute nostri multum va
luerunt · tum plus & iam disci
plina.

Iam illa quę natura non litteris
adsecuti sunt neq; cum gręcia
neque ulla cum gente sunt con
ferenda.

quę enim tanta gravitas. quę
tanta constantia magnitudo
animi · probitas · fides ·

quę tam excellens in omni gene
re virtus in illis fuit
ut sit cum maioribus nostris
comparanda.

Doctrina gręcia nos. & omni lit
terarum genere superabat.

in quo erat facile vincere non³⁾

1) R¹ inscriptiones omisit. M. TULLII CICERONIS TVSCV-
LANARVM QVAESTIONVM LIBRI · V · add. m. rec.

2) a) libris V², h' V³ aut 1

3) Maiores litterae a parvis in hac pagina non tam facile
distinguuntur quam in aliis ubi extra versum extant, nec tamen
dubium quin hoc mihi parvam, quid loquar et quę enim ma-
gnam litteram initialem exhibeant; in quę tam res incerta.

particulas eadem ratione qua R describit etiam G, nisi quod versus per totam paginam ducit, cum binas columnas non exhibeat. atque RV quidem toti sic scripti sunt, G vero in prima tantum pagina hac scribendi ratione utitur, tum in paginis 1^v—4^v (atque bis etiam in 5^v) non iam novo versu sed maiore tantum intervallo novam particulam indicat, deinde etiam haec intervallo omittit et maiores tantum litteras retinet.¹⁾ quod sine dubio, ut chartae parceret, fecit; eodemque studio explicandum est quod K inde ab initio continua scriptura utitur. nam ceteroqui codicis R plane gemellus est (velut in utroque libri I et II initia plena extant, at libri III et IV terna verba prima omissa sunt quae postea adpingerentur, libri V unum), nec desunt vestigia scripturae non continuae in exemplari adhibitae. scilicet is librarius qui fol. 14^v *molliunt* (p. 293, 25) — 16^v *quarum altera* (305, 16) et 17^v *telorum* (310, 6) — 36^v *amores* (397, 17) scripsit, eadem ratione qua G in pagg. 2 sqq. usus orationis particulas maioribus intervallis diligenter distinguit²⁾ ita ut singulae particulae cum R fere consentiant. Hadoardi denique exemplar eadem ratione scriptum fuisse inde concludas quod non semel iis locis ubi in codicibus nostris perperam orationis particula finitur H quoque subsistit. velut p. 235, 2 sine dubio cohaerent: *cernere naturae vlm maxume*, sed *maxume*, a quo verbo in R nova particula incipit, ab H neglegitur (ecl. 14). sic etiam p. 315, 1, ubi *contemnamus*. *Licebit* in GKRV legimus quamquam *contemnamus* a verbo *licebit* pendet, H in *contemnamus* subsistit; 348, 22 verba *tum* — *perturbatio* ad sententiam necessaria ab H per errorem negleguntur, cum in R unum colon efficiant. in eadem vero paragrapho H excerptum 288 verbo *appellat* nullam aliam ob causam concludit nisi quod nostri quoque codices pro *appellatam putat* exhibent *appellat amputat* (348, 12).

Commemorat hanc scribendi rationem iam Hieronymus qui in praefatione ad Isaiae versionem scribit: '*nemo cum prophetas versibus viderit esse descriptos, metro eos existimet apud Hebraeos ligari; sed quod in Demosthene et Tullio solet fieri, ut per cola scribantur et commata, qui utique prosa et non versibus conscripse-*

1) Novus versus incipit post *putavi*, *elaborarent*, *legibus*, *Enntum* necnon post *revocavi* et *lautius*, quae verba tamen in fine lineae posita sunt.

de his rebus ex parte Carolus Gronau benigne certiore me fecit.

2) Reliqui scribae raro aut numquam id faciunt.

runt, nos quoque utilitati legentium providentes interpretationem novam novo scribendi genere distinximus. cum vero in profanis quidem libris Latinis tam raro adhibita sit ut e codicibus nunc extantibus praeter RVG vix unus alterve sic scriptus esse videatur¹⁾, nimis audaces non erimus, si hos Tusculanarum codices aetate fere aequales ex eadem officina prodisse statuemus. porro cum inter menda communia haud pauca e falsa verborum separatione nata sint (velut illud *appellat amputat* 348,12 [cf. *refert amputat* 335,6 G¹R¹V¹], *interitus* ex pro *interitu* sex 429,19, *carnifici*. nam pro *carnificinam* 440,8, *haec referre* pro *aegre ferre* 328,5, *oportet ea* pro *oportere a* 341,6, *atatam* pro *a tam* 304,21 al.), porro cum singulorum codicum errores non ita comparati sint ut commune archetypum difficile lectu fuisse sumendum sit, codices nostros hoc fere modo ortos esse verisimile est: Carolingorum aetate Tusculanae disputationes e libro per cola et commata scripto externa specie fideliter servata in novum exemplar translatae sunt e quo alii codices describerentur. atque hoc ex archetypo (X) etiam GKR¹VH originem duxerunt.

Ipsam autem librum e quo codex X descriptus est non ante saec. fere V exaratum esse cum alia menda suadent ut putemus²⁾, tum falsa scribendi ratio declarat in formis

1) Wattenbach, *Schriftw. im Mittelalter*² S. 131 praeter cod. Colon. 92 inter annos 794 et 819 scriptum, qui epistulas Gregorii Magni continet, unum Leidensem 63 Gregorii Turonensis novit, culus tamen praeter specimen ab Arndtio *Schriftt.* I, 13 depictum vix duas tresve paginas consulto hac ratione conscriptas esse Sc. de Vries summa humanitate litteris photographisque missis me docuit. neque aliter in Coloniensi res se habere videtur, de quo Arndt ad II, 48 hoc dicit: 'Die von mir mitgeteilte Seite ist per cola et commata geschrieben.' totus autem hac ratione scriptus est, ut de Vries benigne me monuit, codex Monacensis 19408 saec. IX ineunte scriptus, qui Regulam Benedicti continet; (Traube, *Abh. Münch. Ak. hist. Kl.* XXI p. 654). scribendi ratio eius quae in RV cernitur simillima est (cf. tabulam III a Traubio additam).

denique haec scriptura adhibita est in duobus rescriptis imperatoris de quibus Mommsen, *Jahrb. d. gem. deutschen Rechts* VI p. 404 egit — de tota re cf. Graux *Rev. de phil.* II p. 126, Dahl, *Forhandl.* i *Vidensk.-Selskab.* i *Christiania* 1886 n. 12, De Vries, *Exercitationes palaeographicae* 1889p. 5.

2) *conditio* 225,2 335,13 348,2 393,14 GKR¹V, 265,14 336,29 356,15 GKV, 347,12 G¹KV. — 440,5 *delitiis* GKR (*delictis* V,

pronominis demonstrativi adhibita, de qua mox (p. XXI) nobis dicendum erit.

Codicum GKR¹VH nullus ex altero descriptus est, artiore autem vinculo KRH inter se conexos esse praeter ea quae p. XI de externa specie codicum KR exposui multa menda communia declarant velut: 373,20 *expetenda* (male repetitum ex antecedentibus; *fugienda* recte GV), 252,17 *laetificare* (pro *laetifica*) 374,1 *inhospitalis* pro *-litas*), 393,10 et 406,3 *virtus* (pro *virtutis*). e locis, ubi H deest KR consentiunt, unum commemoro, e quo archetypum eorum minusculis litteris scriptum fuisse certo apparet: 260,17 *seclusa* K¹, ex *sed usa* (sic recte GV) corr. R¹¹)

De codice X haec addo: inscriptiones habuisse videtur quales nunc GV¹ praebent²), initio M. TVLLII · CICERONIS ·

ⁱ
sed *ci* in r. V²), 410,7 *coitiuntur* GKR, 381,10 *pernitiosa* GRV (de K nihil notavi), 452,3 *provinciae* GKH, 453,1 *albutius* GKV, 262,18 *suspittio* KV¹ ac fortasse G¹, 282,24 *pertinatia* RVH — tum pro cum 248,27 (corr. V^c) 311,20 (corr. R¹¹) 366,16 405,23 423,19 GKR¹V.

232,14 *fit* pro *sit* X (corr. K²V²), 443,8 *pyrroni ferilli* GRV¹ (s ex f corr. V¹) *pyrroniserilli* K (· add. K^c).

296,2 *intueris* pro *intuens*, 296,15 *audiens* pro *audieris*

367,6 *inlecta* pro *infecta* X, 326,7 *lu//sisse* V sed *l* V²?, *iussisse* R¹, *iussisse* GKR²H,

dolore et *dolere* confunduntur 296,1 302,5 308,5 323,6 338,9. 12 349,27 382,22.

quibus e mendis nonnulla fortasse in ipso X nata sunt, maior tamen pars iam in eius exemplari fuisse videtur.

hic etiam commemoro multa menda codicis X inde explicari quod in eius archetypo a apertum quod dicitur scriptum erat, velut 277,17 *alchidamus*, 386,15 *mundat* pro *mandat*, 252,8 *cul-tam* pro *cultum*, 445,20 *palpamentum* pro *pulp.*, 264,14 et 342,16 *animam* pro *animum*, 351,7 *ferant* 366,14 *ponant* 397,26 *edant* pro *-unt*, 323,4 *egrotassem* pro *aegrotus sim* (cf. adn. ad 231,4).

1) *empe-dodes* 227,4 K¹, *deantes* 311,20 K¹, *indusimus* 368,25 K, *hodoco* (pro *hoc loco*) 446,24 K¹. — cf. 312,19 *dari* V (*clari* corr. V^c), 451,11 *heraditum* V 385,16 *dastidium* G.¹

2) KR eas omittunt spatio rubricatori relicto; in K tamen ante alterum librum olim fuit inscriptio a manu antiqua facta, culus nunc erasae dispiciuntur litterae hae: (9) C RONIS

VSC L PIT (cf. Roßbach p. 95). In R titulum initio addidit manus recens (cf. p. X¹), post librum primum: *Explicit Liber Primus* rubro atramento scripsit m. ant.

TVSCVLANARVM INCIPIT LIBER PRIMVS similiterque ante proximos libros nisi quod ibi LIBER SECVNDVS etc. ante INCIPIT legitur; ante ultimum denique librum extat M. TVLLII CICERONIS TVSCVLANARV LIB. IIII (QUARTI V) EXPLICIT. INCIPIT LIBER V. subscriptionem totius operis solus addit V (cf. p. IX) ¹⁾

Personarum signa etsi per totum codicem X sine dubio non legebantur, tamen notae M et Δ, quibus s. VI primus Iunilius Africanus magistri et discipuli partes in libris dialogi forma compositis distinguere instituit, initio libri I et II nonnullis locis fortasse adpersae erant. ibi enim illae notae, quae alibi quoque in GKV hic illic adscriptae sunt, in GV certe non sine aliqua constantia adhibentur. quibus e notis postea in recentibus codicibus M—D(d) vel M—A effectum est (cf. quae exposui Herm. LXVI p. 627 sqq.).²⁾

1) In titulo libri II solo V² ante *Tusculanarum* add. DISPV-TATIONV, cf. p. IV.

2) G¹ ipse in primo libro has notas adscripsit p. 221,8—223,12, omisit tamen 222,14—21 223,2.3; ante 222,19 *inepte* falso M addidit. in l. II recte signa ponit 286,18—21, falso praeterea ibi ante *agamus* v. 16 addit M, ante *Et* v. 21 M, ante *Magis* v. 23 Δ. plane autem isdem locis eadem ratione signa apponit V² — huic certe Buzzzi ea tribuit, secundum photographon potius librario ipsi dederim —, nisi quod p. 286,16. 21. 23 signa in G per errorem addita omittit. atque G quidem praeterea notas non habet, in V p. 222,14. 15 omissas V^c supplevit, qui tum eas apposuit 223,29—226,20 (praeter 225,4, ubi Panormita deum M addidisse videtur), 229,12 — 230,32 (omittuntur 230,18—21; praeterea non ante *expone* 230,26 sed ante 29 *ego* Δ positum est), 237,5.9 245,13. 15 256,6.9, tum in margine ad 256,12(l) Δ, 256,19 Δ, 20 M, deinde 257,4 Δ, 6 M ad l. al. manus, 259,3 Δ ante *Ego*, 5 M ante *Video*, 6 Δ ante *Spero*, 8 M ante *Mali* Panormita(?), 275,23 30 279,17 V^c, 276,3 M Panormita. in l. II praeter notas a V² adscriptas V^c addit 284,20—286,4 286,21 287,1—10, praeterea p. 293,7 M V^{res}, 302,3 Δ et 5 M Panormita. in l. III tantum p. 322,18 D et 19 M a manu recenti, in IV 365,1.2 M et Δ a V²(¹⁷), 377,19 B(l) ante *prorsus* ab eodem adscriptum est. in libro quinto sigla non extant.

in K manus recentior quam K^c p. 221,8—226,6 (sc. usque ad finem fol. 2^r) notas M et Δ recte apposuit (praeter 222,14; ibidem v. 15 Δ ante *quis* erasum est, 223,23 M falso non ante *quid* sed ante *ita* positum est); quae notae ex parte cum spatia maiora a librario omissa non essent supra lineam adscripta sunt. bis nota loco lineolae quae antea iam extabat scripta est.

Varias lectiones vel notas marginales in X adscriptas fuisse declarant loci quales sunt 452,11: *carneades philo antiochus possidonius* G¹R¹V¹ sed post *carneades* adscribunt *panetius* (*paneatius* V^c) *clitomachus carneades* G¹ mg. V^c, *panetius clitomachus* R^c mg., *carneades panetius clitomachus philo antiochus possidonius* habent KH; 289,9 *expectens* in *expetens* corr. (rasura vel punctis) GKR V, 343,23 *insignum* (*in signum*) G¹K¹R, *in sinum* V et e corr. K¹G¹, 357,5 *aegritudinem* GKR V m del. K¹R^cV¹, 358,11 *tractum* GV¹ *tractatum* KR et e corr. V¹, 418,14 *contra* G¹R¹V¹ *contraria* K et e corr. G¹R^c, 403,1 *aegritudinis* G¹K¹V¹ *aegritudini* R et e corr. G¹K^cV (s eras.) 348,3 *quohibet* in *cohibet* corr. K¹R^c *cohibet* GV (*prohibet* recte V²), cf. 253,23 341,2 343,29 330,11 358,25 al.¹)

Lectiones codicis X cum e GKR V fere ubique ita reciperari possent ut nihil restaret dubii, necessarium non videbatur plures libros ex eodem ortos adhibere. itaque commemoro tantum Palatinum 1514 P, cuius vetustior pars quae finitur fol. 95^v verbis: *Nom m videtur omi animi perturbatione posse sapiens vacare* IV, 8) s. X exeunte, ut P. Ehrle et Stroux iudicant, scripta satis sincere Ciceronis verba servavit proximeque ad KR accedit²), porro Ambrosianum T. 56 sup M, qui in vetustiore parte s. XI exarata or. Philippicas, Tusculanas, 'Invectivam Salustii in

praeterea ante *haec* 222,7 et ante *nunc* 225,6 alia manus (quae sane libraril manu similis sed ab ea diversa est) falso notas addidit. denique p. 224,25 idem factum est cf. app. crit. p. 237,5. 9 notae non extant, ante *An* tamen m. 1 suprascripsit ^R (= rubrica). tum p. 245,13. 15 et 251,7. 8 (*Δ* ante prius *ubi*. *M* ante *an*), 256,19. 20 257,9 (*M* ante *id*, sed erasum est) 11. 20 (*Δ* ante *bene*, *M* ante *credamus*) 259,3. 5. 6 (*Δ* ante *spero*) 13 (*M* ante *ne*) 16 (*Δ* ante *ut*) 21 (*M* ante *vide*) 22 (*Δ* ante *quid*) 26 (*M* ante *fecimus*) K^c, praeterea 256,6. 9 257,6 alia manus (vix K¹) notas adscripsit. post librum I nullae iam extant.

desunt personarum signa in R necnon in codicibus PGr. B, de quibus statim dicam (*M* et *d* add. P²).

1) Fieri igitur potuit ut unus codex solus verum servaret. velut K p. 260,15 solus *aut* habet (*at* rell.), p. 391,26sq. haud pauc rectius praebet. quamquam ibi dubitari potest utrum illa codici X an correctoris ingenio debeantur.

2) cf. p. 345,17 351,14. Libri I et II lectiones Dougan adnotavit, qui tamen correcturas ab altera manu factas non recte segregat; libri III,1-IV,8 photographa ego mihi comparavi.

Ciceronem' continet¹⁾, et Bruxellensem 5351.2 B s. XII a Baitero collatum, quorum uterque praeter lectiones e X acceptas etiam correcturas praebet (raro M velut *expultrixque* 406,4, saepe B²⁾), denique codicem illum vetustum Gryphianum (Gr) nunc deperditum, cuius initio mutili lectiones inde ab I, 59 I. M. Brutus in editione quae ap. Gryphium Lugduni a. 1579 prodiit in universum satis fideliter ut videtur promulgavit. qui liber etsi sine dubio ipse quoque e X fluxit, tamen haud pauca habuisse dicitur quae a GKR³⁾ discreparent (velut 374,9 375,6 378,15 384,8 339,2); quae num omnia in ipso codice fuerint etsi dubitari potest, attuli, reliqua fere praetermisi.

Opportunissime vero accidit quod Carolingorum aetate etiam alius codex supererat qui ad Ciceronis verba constituenda adhiberi posset. correcturas enim codicis V memoriam exhibere ab X plane diversam Ströbel, ubi illum examinavit, statim recte dixit (Philol. II.). quas omnes iam in margine exemplaris e quo V descriptus est adscriptas fuisse supra suspicati sumus, ex alio vero codice illatas esse testantur p. 232,2, ubi *a* ante *nobis* inserit V²⁾, quod habent Lact. inst. 1, 15, 24 Aug. cons. evang. 1, 23, 32, p. 274,22 *si ita res feret* idem cum Lact. 7, 10, 9 *si ita refert* X, p. 309,17, ubi verbum obsoletum *lessus* in codicibus glossemate *fletus* expulsum est, solus V^c addit *† pessus*.

atque ex hoc loco vel solo illud quoque apparet genuina Ciceronis verba hac via ad nos pervenisse. addi possunt multi velut p. 258,19: *similitudines* X ^{dis} initio recte suprascr. V²⁾, vel p. 338,21 ubi V^c solus addit verba *eas quae rebus percipiuntur venereis detrahens*, qualia Epicuro reddenda esse iam Usener fr. 67 cognovit.³⁾ non pauciores vero sunt loci ubi Ciceronis verba audacissime mutata invenias. atque hic illic interpolamenta fortasse ipsis correctoribus debentur (velut p. 236,22 ad verba: *Platonem ferunt, ut Pythagoreos cognosceret, in Italiam venisse et didicisse Pythagorea* in P s ex fin. 5, 87 haec adscripta sunt: *et in*

1) Partes quasdam ipse contuli. correctus est M ab homine non multo recentiore, qui audacissima quoque interpolamenta infert.

2) Vix sul pretii est cod. Musei Britannici reg. 15 C XI s. XI, de quo cf. Roßbach, Phil. LXIII p. 101 Dougan p. XXXVII.

3) In Laur. Conv. suppr. 541 s. XV vir doctus ex Diog. Laertio X, 6 fragmentum ipsum Epicuri in quo res venereae commemorantur in Latinum sermonem conversum sibi adscripsit, sed sic additamentum in V natum esse nemo credit.

ea cum alios multos tum archytam timeumque cognovit, quam notam V^c ipse quoque signo ☉ addito in margine exhibet, sed ita cum Ciceronis verbis coniungit, ut post *ferunt* inserat *qui* ac postea scribat *venit ☉ ed//dicisse*)¹⁾, in universum autem sine dubio ex eodem fonte atque genuinae illae lectiones fluxerunt. e recensione igitur liber ille e quo correcturae codicis V sumptae sunt (v) originem duxit facta a docto homine, qui praeter vulgatos libros aliis uteretur, sed etiam secundum suum iudicium Ciceronis verba constitueret, qui quam considerate egerit multi loci ostendunt. non enim modo formam orationis respexit, verba non iam intellecta aut delevit (302,1 *age sis* cf. Progr. 35) aut mutavit (324,12 *aliquando* pro *si quando*, 346,21 *liberorum* pro *liberum* al.), sed rerum etiam rationem habuit; velut 218,15, cum verba *qui fuit maior natu quam Plautus et Naevius* ut multi quoque e posterioribus non ad Livium sed ad Ennium referret, pro *maior* suspicatus est *minor*; 263,18 recte ei offensioni fuit *Latina*, sed cum emendationem *Litana* non invenisset, nescio qua doctrina ductus *hirpini* interpolavit; 349,12 cum verum *Qui miser in campis maerens errabat alienis* (*Aleis* Be-roaldus) non recte procedere intellexisset, *errat* correxit.²⁾ qua vero aetate fuerit, uno fortasse loco cognoscimus: 282,5 legitur: *nisi* (sc. *philosophia*) *doctissimorum contentiōibus dissensionibusque viguisset*; ubi cur supra *viguisset*, quod verbum explicatione vix egebat, V² scripserit *et crevisset*, non facile per se intellegitur; itaque cum idem verbum legamus apud Boethium qui in comm. in Cic. Topica 372,31 libere locum affert, suspicio nascitur inde illud tamquam variam lectionem in Tusculanas assumptum esse.³⁾ quod si probabile est, Mavortii saeculo (vix postea) recensionem illam factam esse concludas. sed certum hoc non esse minime ignoro.

Auctorem huius recensionis e libris qui memoriam ab X plane diversam (Y) exhibebant haurire potuisse vidimus. Quam maxime autem dolendum est quod huius familiae Y

1) Voluit ergo: *Platonem ferunt, qui, ut . . . cognosceret, in Italiam venit, edidicisse* cf. app. cr. V^c, non V², ut Progr. p. 30 dixi, ubi pluribus de hac re disserui, haec scripsisse Buzzi affirmat. — non tamen negaverim rem etiam sic explicari posse ut iam in exemplari quo V^c usus est similiter Ciceronis verba mutata fuerint.

2) Postea *errat maerens* vir doctus s. XV restituit.

3) Eodem loco V² ut Boeth. habet *transferant*, X *praeferant*.

codex integer non iam extare videtur. etsi enim in recentibus codicibus haud raro lectiones inveniuntur quas ex Y fluxisse propter consensum cum V conicias nec tamen ex ipso V sumptas esse probabile sit, tamen cum non modo nulli codices plane ab X discrepent sed etiam omnes sescentos errores qui in X quoque inveniuntur habere videantur, res potius sic explicanda est ut omnes ϵ ex X fluxisse, ex uno autem alterove codice familiae Y in medium aevum servato viros doctos has illas lectiones arripuisse statuamus. quam diligenter vero medio aevo homines Tusculanas disputationes legerint, quanto studio ex aliis libris lectiones congesserint, quanta libidine Ciceronis verba mutaverint, ex Douganii apparatu, si tanti erit, videbis. nec tamen ullus e permultis codicibus quos Iohannes Stroux a me rogatus in Italia et Gallia inspexit genuinas illas lectiones *lessus* 309,¹⁷ vel *eas-detrahens* 338,²¹ quas v servavit exhibet. hoc vero sane tenendum est fieri posse ut etiam lectiones ϵ quae recensione v non confirmantur memoriae Y debeantur.

Duplex igitur, ut omnia comprehendam, memoria Tusculanarum est. altera servata est codice X e quo nostri codices omnes orti esse videntur, ex altera (Y), cuius exemplaria integra non iam extare videntur, lectiones haud paucae in recentiores codices receptae, plures correcturis Vaticani servatae sunt. ac tenendum quidem semper est has correcturas licet nullo alio codice confirmantur non minus quam consensum omnium reliquorum librorum vetustam atque genuinam lectionem continere posse; cum vero e recensione docti hominis fluxerint, non sine magna cautione adhibendae sunt.

Pauca addenda sunt de fragmento Bodleiano (F), de quo Clark *Class. Rev.* XX p. 122 haec refert: 'It is a single folio containing Tusc. V, 114-120 -*rent ille . . . iudicare*, written in a late ninth-century Carolingian hand. It was bound up as a fly-leaf with Laud. Lat. 29. . . There are three columns in the page . . . The margins have been cut so that two letters have frequently been lost.' quod fragmentum haud paucis in tantillo spatio locis memoriam X superat; utrum ad familiam Y pertineat necne, ob eam rem certo diiudicare non ausim, quia in illa parte veteres correcturae in V non leguntur; cum ϵ tamen compluries congruit.

Quae cum ita essent, dubium non erat quae leges in apparatu critico conficiendo observandae essent. scilicet codicis X lectiones quae e consensu librorum **GKRVH** recuperantur omnes erant afferendae, ex his vero libris ipsis

non nisi eas quae aut ad Ciceronis verba restituenda aut ad ipsorum codicum vel mutuam cognationem vel propriam naturam alicuius momenti essent adnotare intererat. itaque lectiones compluribus codicibus communes semper adscripsi, quae vero singulorum erant propriae, non recepi, nisi aut e variis codicis X lectionibus eas ortas esse credi poterat aut propter alias rationes memorabiles videbantur; leves errores a librariis commissos silentio obruere praestabat. correcturas in GKR extantes secundum easdem leges commemoravi, at Vaticani omnes minutiis tantum neglectis proposui. quibus addidi etiam ex 5 lectiones quae aut ex Y fluxisse videbantur aut probabiles coniecturas continebant, etsi, cum eas praeter libros I II, ubi Dougani editio praesto erat, e veterum editionum farragine excerpere deberem, quam lubrico in solo versarer mihi conscius eram.

In scribendis verbis in universum quidem scripturam codicis X fideliter reddendam duxi, quam e consensu sive omnium sive plurium librorum ex eo natorum sine difficultate recuperare licebat. ubi vero ex altera parte GV ex altera KR(H) stabant, cum hos ut omnino cognatos sic aequae pronos ad scripturam suae aetatis adhibendam haud raro viderem,¹⁾ GV sequi malui. binorum autem codicum scripturam si ab ea quae in X fuisse videbatur differebat, semper adnotavi, singulorum proprietates non nisi paulo graviores commemoravi.²⁾

Inconstantiam quoque quam X praebet in formis *maximus-maximus*, *optinere-obtinere*, *dis-diis* similibusque admittendis servandam putavi omninoque nonnisi certis in rebus ubi eum a scribendi ratione a Cicerone adhibita aberrare apertum erat ab eo recessi. e quibus nonnullas, ut et chartae parcam et legentium commodo inserviam, non per apparatus criticum dispergere sed hic in unum collatas tractare liceat.

Academia, *Academici* semper scripsi, etsi X nonnisi 284,15 364,4 (*achad.* V^c) hoc praebet, at 281,27 282,1 284,2 323,1 363,19

1) Velut in verborum compositorum praepositionibus contra archetypi scripturam haud raro formas assimilatas inferunt; quas non recepi, etsi nonnumquam Ciceronis usui magis accommodatas esse mihi persuaseram.

2) K solus saepe *aff-* vel *app-*. nonnumquam etiam *amm-* exhibet contra reliquorum *adf-*, *adp-*, *adm-*, itemque *quatuor* solus compluries praebet.

383,30 441,29 443,4 446,1 *achad.*; praeterea 319,17 *achad.* KRV

^a*cad.* G (^a add. G²), 438,23 *achad.* KR, ^h*acad.* V¹, *acad.* G.

schola X uno loco servavit (276,3) alteroque unus saltem G
^h*scolis* prima manu scriptum exhibet (293,10), reliquis (220,19. 27
259,30 358,16. 19 363,23 416,5) omnes *scola* praebent.

rethor semper fuit in X (220,12 275,28 277,18. 23 284,9 349,5. 7
384,14 389,9), sed in R semper a correctore correctum est
(^h*rethor*), in K 220,12 277,18. 23 codicis X scripturam, semel (284,9)
rhethorum, reliquis locis rectam scripturam legimus, sine dubio
ex eodem fonte e quo R^c hausit restitutam.

similiter in voce *sepulchrum* (de qua v. orat. 160) res se ha-
bet: *sepulchrum* 224,6 231,9 232,3 233,17 (ut Lact. inst. 1,15, 24
Aug. cons. evang. 1,23, 32) 273,1. 5 355,10 GKR V, sed *h* semper exc.
273,1 deleuit R^c; 433,11. 14. 17 *sepulchrum* GR¹V -*crum* KR^c;
450,2 *sepulchro* GKV -*cro* R.

Pythagorae (*Pythagoreorum*) nomen in X plerumque recte
scriptum fuisse videtur. recte enim legitur in GKR V 248,16

(*pytag.* H) 361,19 (*pytag.* G¹) 362,2. 8. 11 (*phyth.* G¹) 12. 17. 18

363,8 388,25 408,2 (*pytag.* K) 21 434,11, uno tantum loco (336,15)
pythagoras scribitur (corr. R^c). in singulis autem codicibus no-
men saepe corruptum esse non miraberis. rectam tamen scri-
pturam servaverunt R praeter 366,11 418,11 (*pithag.*), V praeter
383,1 (*pithag.*) 242,14 291,13 407,19 (*pitag.*). G ubi ab X discre-
pat plerumque *pytag.* habet: 227,24 242,14 362,8 (alt. loco)
366,11 418,11 (*phytag.*) 432,13 454,22 (= H), *phytag.* 383,1,
phitag. (= H) 407,19. K denique habet *phitag.* 227,24 236,14. 21.
22 237,2 242,14 291,13 454,22 (*phitag.*), *pithag.* 366,11 (= R), *pitag.*
362,13.

contempno nonnumquam in X scriptum erat (303,14 336,22
GKR V, 346,13 453,20 GKV, 273,21 GKR), saepius in uno al-
terove codice legitur (394,10 in GV, saepius in GK, 451,6 in
GKH).

intellego constanter in X legebatur una forma excepta. sc.
infinitivus praes. pass. *intelligi* scribitur in GKR V 241,8 251,2
263,5 448,17, in GKR 242,8 (etiam V²) 248,6 249,26 263,2; *in-*
tellegt in GKR V 296,5 321,12 351,16 369,23 (-*igi* K²). denique
intelligi 235,23 in solo K extat, in quo etiam reliquae huius
verbi formae contra ceterorum codicum consensum saepe per *i*
scribuntur (velut 242,22—243,9 quinquies; sed 243,12 *intelle-*
gentia). nonnumquam hae formae etiam in ceteros codices ir-
repserunt, velut *intelligo* 283,20 KR^c 303,12 GV^{vet}, *intelligere*
242,22 V^c.

Saepe *e* et *ę* (*ae*) confundi consentaneum est. velut *quaeror*

pro queror, mereo meror pro maereo maeror haud raro scriptum legitur. cenare cena cenula recte praebent 269,28 GKR, 446,1.4 GV 448,11 V, 449,8 GK, caenare sim. 269,28 V, 446,1.4 KR, 448,11 GKR, 449,8 RV, 448,10 et 449,10 GKRV. — taeter plerumque recte in X scribitur; semel (383,5) in omnibus GKRV, saepius in singulis codicibus teter legitur; 267,6 in V deterrimus pro taeterrimus extat littera d in rasura a m. 1 scripta. — paene in R fere semper recte legitur (pene 303,16 KRV, 306,21 et 361,18 K et e corr. R), in reliquis codicibus haud raro poene vel pene. — penitet habent 401,5.8 441,8 GKRV, 428,7.14 GKV, 385,11 V, poenitere 451,10 GRV.

inquit pro inquit saepe GK, rarius V; itemque at et ad imprimis in GK confunduntur.

de scriptura conditio similibusque rebus vide p. XIII¹.

Ultimo loco agam de re quae paulo maioris momenti est. scilicet sescentis illis locis ubi ante pronomen relativum pronominis demonstrativi nom. dat. abl. pluralis numeri extant, summa constantia formae *hi his his* leguntur, *ei* semel invenitur (p. 232,11, ubi tamen *hi* in r. V¹ *illi* K²; de p. 458,3 cf. app.), *is* p. 251,9 (*iis* corr. R¹⁷ V^{rec} *his* K²); *iis* sive *is* fuit in X p. 285,17 (*ut iis* GKR *ut is* H *ut his* V^c littera *h* ex *i* correcta, *s* in rasura scripta, *ut his* etiam K² R^c); denique *eis*, sed non ante relativum p. 372,10.23 390,26 legitur. non autem certum loquendi usum Tullianum sed falsam scribendi rationem posteriore aetate natam hic subesse vel inde apparet, quod eadem constantia reliquorum casuum formae *eae ea eorum eos eqs.* inveniuntur (nisi quod p. 417,20 *hos* pro *eos* per errorem scriptum est). qua de re quid iudicandum sit, secundum ea quae Hans Ziegel in dissertatione sua, De *is* et hic pronominibus quatenus confusa sint apud antiquos Marp. 1897, diligenter acuteque exposuit dubitari non potest. nimirum cum formae *hi* et *ii* (*ei*, *i*) in sermone prorsus confusae essent, saec. fere V perturbatio in his formis scribendis orta a viris doctis certa ratione sublata est. atque in libris quidem iuridicialibus et sacris quos Ziegel perquisivit nominativi formae nonnisi *hi* et *hae* adhiberi solent, in dativo et ablativo casu nonnisi *his* et *eis* admittuntur, ita tamen ut certa ratione distinguantur, *eis* raro neque ante relativum pronomen ponatur. a quibus X ea in re recedit quod *hae* pro *eae* non exhibet; quin vero eius scribendi ratio docto cuidam viro debeatur qui eadem fere aetate, id est fere saec. V—VII, secundum similem doctrinam sive ipsum codicem X sive eius exemplar correxerit, dubium non est.)

1) Quam rationem recensio Y secuta sit non constat, cum facile cogitari possit has res a correctoribus neglectas esse. non

Quam scribendi rationem in Ciceronis libris edendis admittendam non esse apparet, quae formae restituendae sint, quaeri potest. cum enim *eis* non modo p. 336,5 apud Nonium scribatur sed etiam p. 456,11 in fragm. Bodleiano F legatur, hanc formam in X expulsam esse facile quispiam sibi persuaserit. sed ut non dicam in F etiam *his* p. 457,21 et *iis* p. 458,6 inveniri, illud obstare videtur quod forma *eae* recte in X servata est neque umquam formae *hae* cessit. itaque aut formas *ii*, *iis* aut *i*, *is* per totum librum restituendas putavi; has autem ut praeferrem, duabus rebus commotus sum. primum enim bis codex H (252,27 318,14), semel K¹ *is* scriptum exhibet contra reliquorum *his*¹⁾; deinde haud raro etiam nominativo sing. num. *is* vel in X vel in libris ex eo derivatis falso litteram *h* praefigi videbam; cf. 416,28 *hisne* GKR V¹ *isne* V²; praeterea *his* 220,28 G¹ V¹ H, 258,5 GKR (^h*is* R¹) V¹ (/is), 438,18 G¹ K V¹, 343,10 G K¹, 218,21 241,14 (*h* erasum) 293,17 416,19 K, /is 247,8 G, 285,23 418,26 422,25 V (262,4 *his*). commemoro etiam p. 398,13, ubi X *dehis* pro *deis* exhibet (*de*/is V), 424,15 *integrumhisque* (G¹ V¹) vel *integerumhisque* (KR) pro *integerrumisque*. denique p. 239,29 X *hisdem* (/isdem V *isdem* H? Schwenke nihil adnotat), 288,23 *eisdem* ex *hisdem* ut vid. K¹, /isdem V *eisdem* GR¹).

Has igitur secutus rationes, quas non omnino certas esse vix est quod dicam, formas *i*, *is* per totum librum restituendas putavi semelque hic moneo, *ubicumque in pronominis demonstrativi nom. dat. abl. numeri pluralis hae formae legantur neque in apparatu critico quicquam adnotatum sit, in omnibus codicibus GKR V(H) hi his scriptum extare.*²⁾

Restat ut omnibus quorum opera in hac editione conficienda adiutus sum gratias agam, inprimis vero Conrado

neglegendum tamen est loco modo allato p. 285,17 V^c *ut his pro ut iis inferre*. 254,21 *quo his X quod his* V^c (pro quod *is* casu dat.).

1) p. 345,19 *non his X non is* G¹ *non in his* K¹ R^c V¹ aut c (leg. *non in is*). 268,16 *iudices hi qui X iudices si qui* V² (inventne *iudicesi*qui?).

2) 314,13 *eldem* (nom. pl.) GR *Eldem* K¹ *Eidem* V (exp. V²) *idem* Charis.

ex mendo *naturalis* pro *natura is* (vel *iis eis*) 338,28 nihil certi concludi potest.

3) Singulorum codicum proprietates modo congestas fere omnes in apparatu quoque commemoravi.

Roßbach et Eduardo Stroebe, qui liberalissime ut collationibus suis uterer permiserunt, necnon Hermannō Stroux, qui multos codices in Italia Galliaque servatos mea causa evoluit.

SIGLA

CODICES

MEMORIA X:

G = Guelferbytanus Gud. 294

K = Cameracensis 842

R = Parisinus Regius 6332

V = Vaticanus 3246

H = Hadoardi excerpta quae leguntur in Vat. Reg. Suec. 1762

B = Bruxellensis 5351. 2

Gr. = Gryphianus

M = Ambrosianus T. 56 sup.

P = Palatinus 1514

} raro allati

X = GKR V et (ubi excerpta extant) H

ALTERA MEMORIA (Y)

recuperatur e correcturis Vaticani (V¹V^cV²)

et e recentioribus codicibus (ς)

Ω = consensus omnium codicum

COMMENTATIONES

Ba. = Bake Scholia hypomnemata IV p. 68—114

Bentl. = Bentleii emendationes quas Davisii editioni adiunxit Rath 1805

Ha. = Halm

Li. = Lindemann

Mdv. = Madvig

Mur. = Muretus

Pl. = Plasberg

Progr. = Pohlenz, De Ciceronis Tusculanis disputationibus. Progr. Gotting. 1909

Ribb. = Ribbeck

Roßb. = Roßbach, De duobus Ciceronis disp. Tusc. codibus. Philol. 63 p. 93sqq.

Schue. = Schuetz

Str. = Ströbel, Die Tusculanen im cod. Vaticanus 3246. Philol. 49 p. 49 sqq.

Turn. = Turnebus

Va. = Vahlen

We. = Wesenberg, Emendationes M. Tullii Ciceronis Tusculanarum disp. Viburgi 1841—4 (etiam in ed. Turicensi 1861)

EDITIONES

<p><i>Amm.</i> = Ammon² 1912
 <i>Bal.</i> = Balter 1861
 <i>Bouh.</i> = Bouhier 1560
 <i>Crat.</i> = Cratander 1528
 <i>Dav.</i> = Davisius 1709 sqq.
 <i>Doug.</i> = Dougan (libri I. II)
 Cambridge 1905
 <i>Er.</i> = Erasmus 1525
 <i>Ern.</i> = Ernesti 1776 sqq.
 <i>Hei.</i> = Heine⁴ 1892
 <i>Kl.</i> = Reinh. Klotz 1835 (cf.
 eiusdem Nachträge und Be-
 richtigungen zu Ciceros Dis-
 putationibus Tusculanis 1843)
 <i>Küh.</i> = Kühner⁶ 1874
 <i>Lb.</i> = Lambinus 1566
 <i>Man.</i> = Manutius 1540 sqq.</p> | <p><i>Mos.</i> = Moser 1836
 <i>Mue.</i> = C. F. W. Müller 1878 sqq.
 <i>Or.</i> = Orelli 1828
 <i>Po.</i> = Pohlenz (libri I. II) 1912
 (nonnunquam siglo 'Comm.'
 indicatus)
 <i>Se.</i> = Schiche² 1907 (cf. eun-
 dem in annalibus qui dic.
 Jahrb. d. phil. Vereins zu
 Berlin 24. 27. 29)
 <i>Sey.</i> = M. Seyffert 1864
 <i>Ti.-So.</i> = Tischeret (post eum)
 Sorot⁸ 1884
 <i>Tr.</i> = Tregder 1841
 <i>Wo.</i> = F. A. Wolf 1792 sqq.
 (cf. eiusdem scholarum ex-
 cerpta in ed. Orelliana)</p> |
|---|---|

M. TULLI CICERONIS
TUSCULANARUM DISPUTATIONUM
LIBRI QUINQUE

LIBER PRIMUS

Cum defensionum laboribus senatoriisque muneri-¹
bus aut omnino aut magna ex parte essem aliquando¹
liberatus, rettuli me, Brute, te hortante maxime ad
ea studia, quae retenta animo, remissa temporibus,
5 longo intervallo intermissa revocavi, et cum omnium
artium, quae ad rectam vivendi viam pertinerent, ratio
et disciplina studio sapientiae, quae philosophia dici-
tur, contineretur, hoc mihi Latinis litteris inlustrandum
putavi, non quia philosophia Graecis et litteris et doc-
10 toribus percipi non posset, sed meum semper iudicium
fuit omnia nostros aut invenisse per se sapientius quam
Graecos aut accepta ab illis fecisse meliora, quae qui-
dem digna statuissent, in quibus elaborarent. Nam mo-²
res et instituta vitae resque domesticas ac familiares
15 nos profecto et melius tuemur et lautius, rem vero
publicam nostri maiores certe melioribus tempera-
verunt et institutis et legibus. quid loquar de re mili-

1 Cum . . . 219, 15 eruditum H (218, 29 honos . . . 219, 2
improbantur bis)

§ 1 et 5 extr. imit. Paschasius Radb. Expos. in ps. 44 l. 1
prae f. in. 3 rettuli 5 retuli X Pasch. cf. p. 344, 24 8 cf. Lact.
inst. 3, 14, 13 litteris] at libris V² 10 hoc supra semper add. V²
15 latius R¹

tari? in qua cum virtute nostri multum valuerunt, tum plus etiam disciplina. iam illa, quae natura, non litteris adsecuti sunt, neque cum Graecia neque ulla cum gente sunt conferenda. quae enim tanta gravitas, quae tanta constantia, magnitudo animi, probitas, fides, quae tam excellens in omni genere virtus in ullis fuit, ut sit cum maioribus nostris comparanda? Doctrina Graecia nos et omni litterarum genere superabat; in quo erat facile vincere non repugnantes. nam cum apud Graecos antiquissimum e doctis genus sit poëtarum, siquidem Homerius fuit et Hesiodus ante Romam conditam, Archilochus regnante Romulo, serius poëticam nos accepimus. annis fere cccccx post Romam conditam Livius fabulam dedit C. Claudio, Caeci filio, M. Tuditano cos. anno ante natum Ennium. qui fuit maior natu quam Plautus et Naevius. sero igitur a nostris poëtae vel cogniti vel recepti. quamquam est in Originibus solitos esse in epulis canere convivas ad tibicinem de clarorum hominum virtutibus; honorem tamen huic generi non fuisse declarat oratio Catonis, in qua obiecit ut probum M. Nobiliori, quod is in provinciam poëtas duxisset; duxerat autem consul ille in Aetoliam, ut scimus, Ennium. quo minus igitur honoris erat poëtis, eo minora studia fuerunt, nec tamen, si qui magnis ingeniis in eo genere extiterunt, non satis Graecorum gloriae responderunt. an censemus, si Fabio, nobilissimo homini, laudi datum esset, quod pingeret, non multos etiam apud nos futuros Polyclitos et Parrhasios fuisse? honos alit artes, omnesque incenduntur

3 assec. KRH cum ulla gente K 5 animi magnitudo K
 7 nos Graecia K 11 archilocus G¹H archilogus V(g scr.^c)
 13 enim post annis add. V^c CCCCX X (etiam K, CCCCX G¹
 V²) at quingentis in mg. V^c 14 gaio X marco G (R laesus)
 15 cōs. X (in K ~ add.^c) qu] sc. Livius cf. Vahlen Enn. p. V
 maior] at minor V^c 17 Cato fr. 118 cf. Val. Max. 2, 1, 10 21 mar-
 co X 24 eo] at & V^c si B¹e corr. sic X 26 cessemus KRH
 GFabio V¹ 29 honos . . . 219, 2 improbantur Aug. civ. 5, 13
 (H ecl. 212) et ex eo Serv. Lupus ep. 1 acceduntur (vel ac-

ad studia gloria, iacentque ea semper, quae apud quosque improbantur. summam eruditionem Graeci sitam censebant in nervorum vocumque cantibus; igitur et Epaminondas, princeps meo iudicio Graeciae, fidibus
 5 praeclare cecinisse dicitur, Themistoclesque aliquot ante annos cum in epulis recusaret lyram, est habitus indoctor. ergo in Graecia musici floruerunt, discabantque id omnes, nec qui nesciebat satis excultus doctrina putabatur. in summo apud illos honore geo-
 10 metria fuit, itaque nihil mathematicis inlustrius; at nos metiendi ratiocinandique utilitate huius artis terminavimus modum.

At contra oratorem celeriter complexi sumus, nec 3 eum primo eruditum, aptum tamen ad dicendum, post
 15 autem eruditum. nam Galbam Africanum Laelium doctos fuisse traditum est, studiosum autem eum, qui is aetate anteibat, Catonem, post vero Lepidum Carbonem Gracchos, inde ita magnos nostram ad aetatem, ut non multum aut nihil omnino Graecis cederetur.
 20 Philosophia iacuit usque ad hanc aetatem nec ullum habuit lumen litterarum Latinarum; quae inlustranda et excitanda nobis est, ut, si occupati profuimus aliquid civibus nostris, prosimus etiam, si possumus, otiosi. in quo eo magis nobis est elaborandum, quod 6
 25 multi iam esse libri Latini dicuntur scripti inconsiderate ab optimis illis quidem viris, sed non satis eruditis. fieri autem potest, ut recte quis sentiat et id

20 Philosophia . . . 221, 7 narretur H (27 fieri . . . 220, 5 litteris et 220, 13 adulescentes . . . 220, 18 dicere bis)

conduntur) Aug. incenduntur ex acc. H¹ ecl. 212 gloriae H *ibid.* cum Aug. plerisque codd. (gloria^e L) Lup.

4 graecis X -ę pro -s V^{1 aut c} 6 annis edd. vet. recusasset V² 5 liram X est...indoctor Quint. inst. 1, 10, 19 8 nesciebant V¹ 10 ad GR¹ V¹ 15 etiam ante erud. add. V^c mg. 17 his X hos V^c 5 carbonē V^c catonem X 18 grac in r. V^c (in mg. at etiam idem ante versum gracchos-magnos)

22 ut . . . otiosi Non. 355, 2 23 possumus G¹

quod sentit polite eloqui non possit; sed mandare quemquam litteris cogitationes suas, qui eas nec disponere nec inlustrare possit nec delectatione aliqua allicere lectorem, hominis est intemperanter abutentis et otio et litteris. itaque suos libros ipsi legunt cum 5 suis, nec quisquam attingit praeter eos, qui eandem licentiam scribendi sibi permitti volunt. quare si aliquid oratoriae laudis nostra attulimus industria, multo studiosius philosophiae fontis aperiemus, e quibus 4 etiam illa manabant. 10

7 Sed ut Aristoteles, vir summo ingenio, scientia, copia, cum motus esset Isocratis rhetoris gloria, dicere docere etiam coepit adulescentes et prudentiam cum eloquentia iungere, sic nobis placet nec pristinum dicendi studium deponere et in hac maiore et uberiore 15 arte versari. hanc enim perfectam philosophiam semper iudicavi, quae de maximis quaestionibus copiose posset ornateque dicere; in quam exercitationem ita nos studiose [operam] dedimus, ut iam etiam scholas Graecorum more habere auderemus. ut nuper tuum 20 post discessum in Tusculano cum essent complures mecum familiares, temptavi, quid in eo genere possem. ut enim antea declamitabam causas, quod nemo me diutius fecit, sic haec mihi nunc senilis est declamatio. ponere iubebam, de quo quis audire vellet; ad 25

8 id aut sedens aut ambulans disputabam. itaque dierum quinque scholas, ut Graeci appellant, in totidem libros contuli. fiebat autem ita ut, cum is qui au-

1 mandare . . . 5 litteris *Einhart Vita Caroli praef.* 8 laudis] s. eras. sed a m. rec. iterum scriptum in V 11 scientia] scientiae X -a pro -ae in r. V² 12 cum motus H commotus GKR V sed cū supra com V² Isocratis V² s. socratis X 13 docere s. om. X post adulescentes add. decere V² 16 haec R¹ 19 del. Mur. operam inpendimus Dav. 20 audeamus V (a in r.^c) 21 complures G¹R¹ (corr. ipsi) 22 possem V² s. possim X (cf. auderemus v. 20) 25 at id X (at id sed. ex aut id aut sed. K^c) 28 his G¹V¹H audiri X (corr. V² † e ss. K²)